

сійській імперії 60-70-х рр. XIX ст. та реальним становищем справ, що в цей період далеко не теж саме [5].

Разом з цим, циркуляр від 20 липня 1883 р. демонструє ще і те, що верховна влада та уряд намагалися перекласти непопулярні рішення щодо студентства на університетські ради. Видання правил, які утискали студентів від імені університетів, відводило незадоволення від урядових структур, оскільки вони набували вигляду самостійних рішень авторитетних університетських рад. Даний маневр не можна не визнати вдалим, оскільки уряд повторив деякі положення правил 1861 р., зробивши це більш гнучко. При цьому найбільш одіозні заходи все ж таки не передбачалися. Так, уряд вже не пропонував введення обов'язкової плати за навчання, що викликало у 1861 р. найбільше незадоволення в суспільстві. Звільнення від оплати могли отримати бідні студенти за умови бездоганної поведінки. Безумовно, уряд розраховував на те, що університетські ради, зацікавлені у збільшенні спеціальних коштів університетів (з яких виплачувалися стипендії), будуть звільняти студентів від оплати лише у рідкісних випадках. Однак таке розв'язання проблеми із стипендіями для бідних студентів було сприйняте суспільством цілком позитивно.

Прийняття університетського статуту 1863 р. й подальші перетворення на його основі університетів Російської імперії стали першим значним реформаторським кроком уряду після селянської реформи. Статут 1863 р., хоча й був результатом певного компромісу ліберальних та консервативних сил, став значною віхою в історії університетів Російської імперії.

Список джерел та літератури:

1. Полное собрание законов. 11. Т.38. №39752. 2. Журнал Министерства народного просвещения. 1863. №8. 3. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. СПб., 1867. Т.3. Стб. 560-566. 4. Державний архів Російської Федерації. Ф.109. Оп.38. 1863. Спр.170. Арк. 5. 5. Макаров С.В. Совет министров Российской империи / Дисс. ... канд. юрид. наук. СПб., 1994.

Надійшла до редколегії 17.05.2000

Ю.А. Холод, викладач каф. теорії та історії держави і права Ун-ту внутр. справ

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

В історико-правовій літературі Російську імперію часто визначають поліцейською державою. У такій державі поліція розглядалася не тільки як орган охорони громадського порядку та безпеки, але і як орган загального управління. За таких умов розсуд поліцейських чинів набував характеру нічим не прихованого свавілля. Це буде очевидним, якщо проаналізувати регламентацію поліцейських заходів за законодавством царської Росії другої половини XIX.

До превентивно-примусових або поліцейських у власному значенні цього слова повноважень адміністративної влади російське право другої половини XIX ст. відносило: 1) поліцейський нагляд; 2) поліцейський арешт; 3) попередній поліцейський арешт на підставі Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою від 14 серпня 1881р.; 4) адміністративна висилка та заслання.

За законодавством Російської імперії існувало 4 види поліцейського нагляду.

До першого виду належав поліцейський нагляд, який накладався як додаткове покарання за рішенням суду (ст.ст.58¹, 58², 58³ Уложення про покарання кримінальні та виправні) [1]. Особи, які відбули покарання, пов'язане з позбавленням всіх або деяких особливих прав і переваг, віддавалися під нагляд поліції, в залежності від роду покарання, на термін від 1 року до 4 років. Впродовж цього строку піднаглядним заборонялося змінювати місце проживання та перебувати у столицях та столичних губерніях, в губернських містах, їх повітах, у кріпосних районах, а також у містах або місцевостях, де за особливим повелінням імператора не дозволялося оселення піднаглядним.

Другим видом нагляду був особливий поліцейський нагляд як захід припинення способів ухилення від слідства та суду. Ст.416 Статуту кримінального судочинства встановлювала ряд заходів, що застосовував слідчий щодо осіб, які перебували під слідством, для припинення способів ухилення від слідства. До цих заходів належали: позбавлення виду на проживання або підписки про невиїзд; віддання під особливий нагляд поліції; віддання на поруки; взяття застави; домашній арешт; взяття під варту [2]. Необхідно зауважити, що особливий поліцейський нагляд не мав практичного значення і застосовувався дуже рідко. Він не надавав ніяких повноважень поліцейським установам щодо піднаглядних і тому характеру примусового заходу за законом не мав. Однак в дійсності поліція тлумачила особливий нагляд по-своєму, і застосування його на практиці мало для піднаглядних істотної незручності.

Відносно поліцейського нагляду у власному значенні цього слова, то у російському законодавстві другої половини XIX ст. існували дві, суттєво відмінні одна від іншої, його форми – негласний нагляд поліції і гласний поліцейський нагляд.

Негласний нагляд поліції встановлювався згідно з прим.1 до ст.1 Статуту про попередження і припинення злочинів [3]. По суті, він не був самостійним повноваженням поліцейської влади; у формі негласного нагляду здійснювалася нормальна функція поліцейського спостереження взагалі. Говорячи про «віддання під нагляд поліції» і навіть не називаючи такий нагляд негласним, Статут про попередження та припинення злочинів не давав, однак, скільки-небудь точних визначень ні форми нагляду, ні тих повноважень, які належали поліції щодо піднаглядних..

Детальне і чітке визначення підстав та форм негласного поліцейського нагляду містилося у секретному відомчому акті МВС «Положення про негласний поліцейський нагляд» від 1 березня 1882 р. [4, с.132-140]. Згідно з п.1 цього положення негласний (секретний) поліцейський нагляд був одним із заходів попередження державних злочинів через спостереження за особами «сумнівної благонадійності». Секретний нагляд як негласний захід здійснювався способами, котрі повинні були виключати можливість піднаглядній особі знати про існування встановленого за ним нагляду, а тому ця особа не могла зазнавати обмеження у свободі пересування, особі життя, виборі заняття і т.п. [4, п.4].

Негласний поліцейський нагляд встановлювався виключно Департаментом поліції або за його безпосереднім розсудом, або за поданням «місцевих начальств». Однак, згідно прим.1 до п.1 Положення про негласний поліцейський нагляд незалежно від негласного нагляду, порядок встановлення якого визначався цим Положенням, місцеві органи влади мали право у межах підвідомчої їм місцевості встановлювати негласне спостереження для одержання тих результатів, які мались на увазі при встановленні спостереження. Способи цього нагляду визначалися місцевим начальством. Негласне спостереження як захід розшуковий встановлювався Департаментом поліції або місцевою владою тимчасово для перевірки одержаної інформації про шкідливу діяльність особи, його зв'язків, а також для виявлення осіб, які перебували у розшуку і могли мати контакти з піднаглядною особою. Про результати спостереження жандармське управління повідомляло Департаменту поліції.

Як вже зазначалося, негласний поліцейський нагляд встановлювався виключно Департаментом поліції або за поданням «місцевих начальств». Однак, без попереднього дозволу Департаменту поліції негласний нагляд встановлювався: 1) за студентами, які були виключені із вищих учбових закладів за участь в антиурядових виступах; 2) за особами, що були повернені з адміністративного заслання та звільнені від гласного поліцейського нагляду, а також за особами, які відбули тюремне ув'язнення за вчинення державних злочинів [4, п.3].

У столицях негласний нагляд за «неблагонадійними особами» здійснювався чинами загальної поліції, а в інших місцевостях начальниками губернських та міських жандармських управлінь, які діяли у цій сфері за погодженням з губернаторами та градоначальниками і при сприянні чинів загальної поліції. Останні зобов'язувалися виконувати всі законні вимоги жандармів. Спосіб здійснення негласного поліцейського нагляду через чинів загальної поліції, чинів Корпусу жандармів або секретних агентів визначався у кожному окремому випадку з урахуванням місцевих умов шляхом погодження губернатора або градоначальника з начальником місцевого жандармського управління [4, п.5].

Термін негласного нагляду визначався у 2 роки. По закінченню цього строку орган, який здійснював негласний нагляд, подавав інформацію про піднаглядних до Департаменту поліції. Останній вирішував питання про припинення або продовження нагляду. На початку 1900-х років система негласного поліцейського нагляду виявила свою повну неспроможність і тому Положення 1 березня 1882 р. було скасовано [5, с.97].

Четвертою формою поліцейського нагляду був гласний поліцейський нагляд. Він застосовувався згідно Положенню про поліцейський нагляд, що встановлювався за розпорядженням адміністративної влади від 12 березня 1882 р. [6]. Ст.1 цього Положення говорила, що «поліцейський нагляд як захід попередження злочинів проти існуючого державного порядку встановлювався над шкідливими для громадського спокою особами». Подання місцевої влади про встановлення гласного нагляду розглядалося Особливою нарадою при міністрі внутрішніх справ. Ця нарада складалася із заступника міністра внутрішніх справ (голови) та чотирьох членів: двох від міністерства внутрішніх справ та двох від міністерства юстиції. Постанови Особливої наради затверджувалися міністром внутрішніх справ [6, ст.34]. Поліцейський нагляд встановлювався на термін до 5 років.

Незалежно від вказаного порядку гласний поліцейський нагляд міг встановлюватися жандармами замість особливого нагляду загальної поліції, як захід припинення можливості підозрюваному ухилитися від слідства при провадженні дізнання за державними злочинами.

Встановлення поліцейського нагляду було необхідним наслідком адміністративної висилки особи у певну місцевість (тобто адміністративного заслання).

Здійснення поліцейського нагляду призводило до таких правообмежень.

Піднаглядна особа обмежувалася у свободі пересування. Вона позбавлялася виду на проживання, замість якого їй видавалося свідоцтво на проживання у визначеній для неї місцевості. [6, ст.ст.6-8].

Житло піднаглядного не користувалося тією недоторканістю, яка гарантувалася законами. Поліція мала право у будь-який час входити до квартири піднаглядного, а також провадити в цій квартирі обшуки та виїмки [6, ст.ст.18, 19].

Міністру внутрішніх справ надавалося право забороняти піднаглядному безпосереднє отримання і відправку кореспонденції [6, ст.ст.28, 29].

Піднаглядна особа обмежувалася у надзвичайній мірі у свободі занять та промислів [6, ст.ст.21-25].

За невиконання правил про нагляд піднаглядні особи піддавалися арешту: за постановою начальника місцевої поліції на термін до 3-х діб; за постановою губернатора – на термін до 7-ми діб; за розпорядженням міністра внутрішніх справ – на термін до 1 місяця, причому в останньому випадку арешт міг бути призначений при в'язниці [6, ст.32]. Якщо піднаглядні самовільно залишали місце проживання, вони піддавалися, згідно зі ст.63

Статуту про покарання, які накладалися мировими судьями, арешту до 3-х місяців або грошовому стягненню до 300 крб. [6].

Гласний поліцейський нагляд був за своєю метою запобіжним заходом, але за своїми наслідками мав безумовно репресивний характер.

Як вже зазначалося, до превентивно-примусових заходів, що застосовувала поліція, належ: в поліцейський арешт. У російському законодавстві XIX ст. було зафіксовано три форми поліцейського арешту.

До першої форми належав поліцейський арешт як захід припинення способів ухилення від слідства і суду. Особливість російського законодавства полягала в тому, що у ньому зовсім не визначався максимальний термін поліцейського арешту як заходу припинення ухилення від слідства і суду. Згідно зі ст.398 Статуту кримінального судочинства судовий слідчий повинен був допитати обвинуваченого негайно і не пізніше доби після його явки або приводу. Однак, на істотне питання, в який саме строк поліція повинна була привести затриману особу до судового слідчого, закон не відповідав. Природно, що це відкривало поліції широку можливість затримувати арештованого до приводу його до слідчого на кілька днів, для того, щоб відповідним чином «підготувати» його до допиту.

Другою формою арешту був поліцейський арешт у власному значенні цього слова, тобто поліцейський арешт як запобіжний захід, спрямований на забезпечення громадського порядку. Необхідно зазначити, що ця форма арешту зовсім не регламентувалася законодавством. Згідно зі ст.688 Загального установлення губернського «полиция, в случае нарушения благочиния и порядка в округе ее ведомства, приводит, по мере власти, ей предоставленной, предписанное законом или постановлением к точному и неременному исполнению, несмотря ни на какое лицо; оказывающих же явное и насильственное сопротивление ее требованиям берет в определенных законом случаях под стражу» [8]. Закон посилається на «випадки, які визначаються законом», але в дійсності ці випадки законом ніде не визначалися.

До третьої форми арешту належав поліцейський арешт як захід охорони державного порядку і громадського спокою. Згідно зі ст.21 Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою від 14 серпня 1881 р. в місцевостях, оголошених на виключному становищі, «місцевим начальникам поліції, а також начальникам жандармських управлінь та їх помічникам надавалося право робити розпорядження про попереднє затримання не більше, чим на два тижні, всіх осіб, які викликали обґрунтовану підозру у вчиненні державних злочинів або у причетності до них, а також у належності до протизаконних товариств» [9]. За письмовим розпорядженням губернатора або градоначальника термін попереднього арешту міг бути продовженим до одного місяця з дня затримання (прим. до ст.21 Положення 14 серпня 1881 р.). Зумовлюючи продовження арешту письмовим розпорядженням губернатора, законодавець, очевидно, мав на

увазі створити певну гарантію проти зловживань з боку поліцейської влади. Однак на практиці така гарантія перетворилася у пусту формальність, через те що губернатори ніколи не відмовляли у продовженні терміну попереднього арешту.

У тому випадку, коли затримана особа була визначена до висилки, то, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, термін попереднього арешту міг бути продовженням надалі до вирішення питання про висилку.

Згідно зі ст.29 Положення 14 серпня 1881 р. право поліцейського арешту надавалося вказаним у ст.21 Положення 14 серпня 1881 р. органам поліцейської влади і в місцевостях, не оголошених на виключному становищі, з тією різницею, що у таких місцевостях термін попереднього арешту не міг бути більше 7 днів.

Необхідно зазначити, що в дійсності попередній арешт у порядку охорони був не наслідком виявлення, а засобом виявлення політичного злочину. Особа позбавлялася волі на тривалий час без жодних доказів її винності, у кращому випадку на підставі агентурних даних, які не підлягали перевірці. Вона піддавалася арешту не тому, що проти неї були зібрані докази, а для того, щоб ці докази зібрати. Безумовно, що це протирічило Статуту кримінального судочинства.

Таким чином, аналіз превентивно-примусових заходів адміністративно-поліцейської влади за законодавством Російської імперії другої половини XIX ст. свідчить про те, що поліція в абсолютистській державі відігравала величезну роль, а вельми широкі і невизначені повноваження органів поліцейської влади за умов залежності суду від адміністрації природно призводили до зловживань з боку поліції.

Список літератури:

1. Уложение о наказаниях, уголовных и исправительных // Свод законов Российской империи. В XVI т. СПб., 1902. Т. XV.
2. Устав уголовного судопроизводства // Свод законов Российской империи. В XVI т. СПб., 1892. Т. XIV.
3. Устав о пресечении и предупреждении преступлений // Свод законов Российской империи. В XVI т. СПб., 1890. Т. XIV.
4. Положение о негласном полицейском надзоре 1 марта 1882 г. // История полиции России: краткий исторический очерк и основные документы. Учеб. пособие. М., 1998.
5. Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно. Административно – полицейский аппарат и органы политического сыска царизма в Украине в конце XIX – начале XX веков. К., 1992.
6. Полное собрание законов Российской империи, собрание 3-е. Т. II. №730.
7. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями // Свод законов Российской империи. В XVI т. СПб., 1892. Т. XIV.
8. Общее учреждение губернское // Свод законов Российской империи. В XVI т. СПб., 1892. Т. II.
9. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия 14 августа 1881 г. // Свод законов Российской империи. В XVI т. СПб., 1882. Т. XIV (прил. I к ст.1 Устава о предупреждении и пресечении преступлений).

Надійшла до редколегії 17.05.2000